

**ԴՈՒՍԱՆՅԱՆ ԱՐԹՈՒՐ
(ԱԻ)**

**ԹՈՒՐԶԻԱՅԻ 1980 Թ. ՌԱԶՄԱԿԱՆ ՀԵՂԱՇՐՋՄԱՆ
ՊԱՏՃԱՌՆԵՐԻ ՇՈՒՐՋ**

1980 թ. ռազմական հեղաշրջման անհրաժեշտության հիմնավորման որպես գլխավոր կովաններ՝ հեղաշրջման հեղինակների կողմից նշվում էին քաղական անջատողականությունը, երկրի սոցիալական ճգնաժամը, ահաբեկչությունը, ներքաղաքական ճգնաժամը, ծախս շարժման գործունեությունը և այլն¹: Սույն հոդվածում կանդիդատական ռազմական հեղաշրջման այն պատճառներին, որոնք, մեր կարծիքով, վճռորոշ նշանակություն ունեցան զինվորականության միջամտության համար:

Ահաբեկչությունը 1970-ական թթ. վերջերին

1970-ական թթ. վերջերին Թուրքիայում ահաբեկչությունն աննախադեպ ծավալների էր հասել, որի գլխավոր նախաձեռնողներն էին աջ և ծախս ծայրահեղականները: 1980 թ. ռազմական հեղաշրջման նախօրեին Թուրքիայում կային շրջաններ, գյուղեր, քաղաքներում՝ թաղամասեր, որոնք ամբողջությամբ կամ մասնակի գտնվում էին կա'ն աջ, կա'ն ծախս ծայրահեղականների վերահսկողության ներքո: Նրանց միջև ընթացող պայքարը կարելի է բնութագրել որպես չհայտարարված քաղաքացիական պատերազմ: Եվ եթե ծախս ծայրահեղականները բաժանված էին խմբավորումների, որոնք Թուրքիայի ապագայի մասին ունեին տարբեր պատկերացումներ, ապա աջ ծայրահեղականները ղեկավարվում և վերահսկվում էին Ազգայնական շարժում կուսակցության (ԱԸԿ) կողմից և համախմբված էին կուսակցության հիմնադիր ու առաջնորդ Ա. Թյուրքեշի պանթյուրքիստական գաղափարախոսության շուրջ²:

Պատկերն ամբողջացնելու համար նշենք մի քանի վիճակագրական տվյալներ. 1978 թ. Թուրքիայում ահաբեկչության զոհ է դարձել 879³, 1979-ին՝ մոտ 1200, իսկ 1980 թ. առաջին 8 ամիսների ընթացքում (մինչև սեպտեմբերի 12-ը)՝ ավելի քան 2000 մարդ⁴:

Ահաբեկչության ալիքի ընդլայնումը հնարավոր եղավ կանխել միայն ռազմական հեղաշրջման միջոցով:

**Իսլամական շարժումը Թուրքիայում և Ազգային փրկություն
կուսակցության գործունեությունը**

1970-ական թթ. իսլամական շարժումը Թուրքիայում ներկայացնում էր Ազգային փրկության կուսակցությունը (ԱՓԿ): Չնայած 1977 թ. խորհրդարանական ընտրություններում ԱՓԿ-ի ստացած քվեների քանակը (8.5%՝ 24 պատգամավոր)⁵ նվազել էր 1973 թ. ընտրությունների (11.9%՝ 48 ներկայացուցիչ)⁶ համեմատ, 70-ականների վերջերին այն դեռևս շարունակում էր մնալ հզոր ուժ Թուրքիայում:

Հարկ է նշել, որ քննարկվող ժամանակահատվածում թուրքական բանակի վերնախավին (Իրանում Իսլամական հեղափոխությունից հետո՝ Թուրքիայի արևմտյան դաշնակիցներին ևս) անհանգստացնում էր հատկապես իսլամիստների գործունեությունը: Թուրքիայում ռազմական ուսումնարանի կուրսանտը՝ ապագա սպան, իր ուսման առաջին իսկ օրից դաստիարակվում է քեմալիզմի սկզբունքների ոգով, որոնցից հատկապես կարևորվում է աշխարհիկության (լայիցիզմ) սկզբունքը՝ և ամեն տեսակի ռոմոգություններ լայիցիզմի հանդեպ անընդունելի է զինվորականության համար, իսկ այդպիսիք շատ էին ԱՓԿ-ի գործողությունների մեջ՝ երբեմն հասնելով մույնիսկ խալիֆաթի վերականգման և շարիաթի հաստատման անհրաժեշտության հայտարարությունների⁸:

Ներքաղաքական ճգնաժամը Թուրքիայում

Թուրքիայում 1970-ական թթ. գործող երկու ազդեցիկ կուսակցություններից (Ժողովրդահանրապետական կուսակցություն (ԺՀԿ) և Արդարության կուսակցություն (ԱԿ)) և ոչ մեկին չհաջողվեց ընտրությունների ժամանակ ստանալ ձայների քաջարժակ մեծամասնությունը և միանձնյա կազմել կառավարություն: Այդ հանգամանքով էր պայմանավորված իրար հաջորդող կառավարությունների (Բ. Էջևիթի կամ Ս. Դեմիրելի գլխավորությամբ) կարճատևությունը և անարդյունավետությունը: Այդ երկու կուսակցությունների միջև եղած հակասությունները և անհանդուրժողականության մթնոլորտը ի չիք դարձրեցին զենեքալների՝ ԺՀԿ և ԱԿ «մեծ կռալիցիա» ստեղծելու և այդպիսով քաղաքական ճգնաժամից դուրս գալու փորձերը:

Քաղաքական իրավիճակը հատկապես սրվեց մարտի 22-ին սկսված նախագահական ընտրությունների ընթացքում, երբ ավելի քան հազար փութերի արդյունքում Թուրքիայի Ազգային մեծ ժողովը այդպես էլ չկարողացավ նախագահ ընտրել⁹:

Սոցիալ-տնտեսական ճգնաժամը, գործադուլային շարժումը, ահաբեկչությունը իրենց հերթին խթանում էին քաղաքական ճգնաժամի խորացմանը:

Ստեղծված իրավիճակում մույնիսկ քաղաքական գործիչներն էին մշտում քաղաքական համակարգի սնանկության և ճգնաժամից դուրս գա-

յու անկարողության մասին: 1980 թ. օգոստոսին իտալական «La Repubblica» թերթին տված հարցազրույցում Բ. Էջլիթը խոստովանում է, որ քաղաքական կուսակցությունները ի գործու չեն հաղթահարելու ճգնաժամը¹⁰:

Արտաքին գործունեքը

1970-ական թթ. վերջերին Մերձավոր և Միջին Արևելքում տեղի ունեցան երկու կարևորագույն իրադարձություններ՝ Իսլամական հեղափոխությունն Իրանում և խորհրդային զորքերի ներխուժումն Աֆղանստան, որոնք խախտեցին տարածաշրջանում ուժերի հաստատված հավասարակշռությունը՝ թուլացնելով ԱՄՆ-ի դիրքերը տարածաշրջանում: Միացյալ Նահանգներում ստիպված էին տարածաշրջանում դիրքերը վերականգնելու նոր ուղիներ փնտրել, ինչը հանգեցրեց Թուրքիայի դերի կտրուկ աճին¹¹:

Նման իրավիճակում Թուրքիայում ահաբեկչության ալիքի ընդլայնումը, ձախ շարժման ակտիվացումը, իսլամիստների գործողությունները և իշխանությունների կողմից իրավիճակի անվերահսկելիությունը չէին կարող չանհանգստացնել Թուրքիայի արևմտյան դաշնակիցներին, մասնավորապես՝ ԱՄՆ-ին: Վերջինս, աչքի առջև ունենալով Իրանի իրադարձությունները, բնականաբար փորձում էր չեզոքացնել Թուրքիայում ծայրահեղականների կողմից իշխանությունը զավթելու բոլոր սպառնալիքները: Իսկ որպես լայնախիռք համարվում էին.

Ա. *Իսլամական շարժումը*. Թուրքիայի իշխանությունները որոշակի մտավախություն ունեին Իրանում Իսլամական հեղափոխության հնարավոր արտահանման շուրջ: Միևնույն ժամանակ՝ իսլամամետ ՍՓԿ-ի գործունեության վերելքը, ինչպես նաև լայն տարածում ստացած տեղեկություններն այն մասին, որ Թուրքիայում գործում էին մի շարք գաղտնի կազմակերպություններ, որոնց նպատակն էր աշխարհիկ-հանրապետական կարգի տապալումը¹², ավելի իրական էին դարձնում այդ մտավախությունները:

Բ. *Ճախակողմյան շարժումը*. 1970-ական թթ. վերջերին նկատվում էր ձախակողմյան շարժման ակտիվացում, ինչը պայմանավորված էր մի կողմից երկրում տիրող քառսային վիճակով և իշխանությունների կողմից իրավիճակի անվերահսկելիությամբ, մյուս կողմից Խորհրդային Միության կողմից ստացվող զգալի օգնությամբ¹³:

Ստեղծված իրավիճակում ԱՄՆ-ն օժանդակում էր Թուրքիայի արդիականացման գլխավոր ջատագովներին՝ թուրքական բանակին՝ երկրում ռազմական հեղաշրջում իրականացնելու համար¹⁴:

Անփոփելիվ քննարկվող խնդիրը՝ 1980 թ. ռազմական հեղաշրջման պատճառներից կարելի է նշել քրդական անջատողականությունը, մասնավոր սեկտորի անհանգստության գործոնը՝ կապված ձախակողմյան

շարժումների ակտիվացման հետ, ացիալ-տնտեսական ճգնաժամը և այլն, որոնք ևս խթանեցին հեղաշրջման իրականացմանը: Կարծում ենք, որ զինվորականության՝ քաղաքական կյանքին միջամտելու վճռորոշ և գլխավոր պատճառները հետևյալն էին. *Թուրքիայում ահաբեկչության ահազնացումը, իսլամիստների գործողությունները, արտաքին գործոնները, ծայրահեղական շարժումների կողմից իշխանությունը զավթելու վտանգը, ներքաղաքական ճգնաժամը և կառավարության կողմից իրավիճակի անվերահսկելիությունը:*

ARTUR DUMANYAN
(IOS)

ABOUT THE QUESTION OF THE CAUSES OF THE 1980 MILITARY INTERVENTION

The 1980 military *coup d'état* in Turkey constitutes an important era in the Republican life of Turkey. There were multiple causes which led to the third military. The given thesis aims to delineate the problem of main factors and reasons, which were behind the military intervention. We think that among other significant reasons there were several which played particularly pivotal role: the escalation of the terrorist movements, the unprecedented activity of the Islamic currents, external factors, the threat of the radical forces willing to seize the power, domestic political crisis and the governments' inability to cope with these problems.

ԾԱՆՈԹԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

1. "Resmi gazete", 12.09.1980.
2. 1970-ականների վերջերին աջ ծայրահեղականների ահաբեկչական գործունեության մասին մանրամասն տե՛ս Сафрастьян Р., Возвращение "серых волков": Консервативная партия в политической жизни Турции (1983-1985 гг.), - «Անրձավոր և Միջին Արևելքի Երկրներ և Ժողովուրդներ», XXIII, Եր., 2004, էջ 254-276; S. Yalcın, D. Yurdakul, Gladio'nun Türk tetikcisi, Ankara, 1998 և A. Ertuğrul, Müdahale 12 Mart 1971-12 Eylül, İstanbul, 1980
3. "Milliyet", 05.03.1980.
4. "Time", 22.09.1980.
5. A. Ertuğrul, Müdahale 12 Mart 1971-12 Eylül, İstanbul, 1980, s. 190.
6. Նույն տեղում., 103 s.
7. M. Ali Birand, 12 Eylül Saat: 04:00, İstanbul, 1984, s. 38.
8. ԱՓԿ-ի մասին առավել մանրամասն տե՛ս Վ. Տեր-Մաթևոսյան, Քաղաքական իսլամի հիմնադրումն ու վերելքը Թուրքիայում, «Գիտությունը և կրթությունը Արցախում», 1-2, Եր., 2004, էջ 169-178:

9. 1980թ. Թուրքիայի նախագահական ընտրությունների մասին մանրամասն տե՛ս В.И. Данилов, Политическая борьба в Турции: 50-е начало 80-х годов XX в., М., 1985, с. 242-243.
10. "La Repubblica". 24.08.1980.
11. В. И. Данилов, Турция 80-х: от военного режима до "ограниченной демократии", М., 1991, с. 20.
12. И. Л. Фадеева, Ислам в общественно-политической жизни современной Турции, "Турция. История, экономика, политика" (сборник статей), М., 1984, с. 67.
13. Թեպետ Թուրքիայի արևմտյան դաշնակիցների կողմից ձախակողմյան շարժումը դիտվում էր որպես լրջագույն սպառնալիք, մեր կարծիքով, այն տվյալ ժամանակահատվածում իշխանությունը զավթելու իրական հնարավորություն չուներ: Ինչպես իրավացիորեն նշում է Դանիլովը, թուրքական լեզուով ձախակողմյան կուսակցությունները այդպես էլ չկարողացան հաղթահարել «բանավեճի ակումբի» վիճակը: Իսկ ձախակողմյան ծայրահեղական խմբավորումները բաժանված էին տարրեր խմբերի. ինչը թուլացնում էր նրանց հնարավորությունները: Այդ մասին մանրամասն տե՛ս В. И. Данилов, նշվ. աշխ.. 26.
14. Վերջերս հրապարակված նյութերը հաստատում են տեղեկությունները այն մասին, որ ուղղակի կապ է գոյություն ունեցել Թուրքիայում ԿՀՎ-ի ներկայացուցիչ Փոլ Հենցի և հեղաշրջումն իրականացրած գեներալների միջև: Ուշագրավ է տեղեկությունը այն մասին, որ 1980թ. սեպտեմբերի 12-ին Փ. Հենցը, զանգահարելով Սպիտակ տուն, գեկուցել է՝ «Սեր տղաները հեղաշրջում կատարեցին». E.Şimşek, Türkiye'de İstihbaratçılık ve MIT, İstanbul, 2004, s. 357.